

ТЕОРЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТТЯ “ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО”

Словник “Філософія політики” визначає поняття “громадянське суспільство” як “механізм соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого (особливо родини), різноманітних об’єднань, суспільних рухів і публічної комунікації. Громадянське суспільство означає також цінності, відмінні від національних та соціальних. Більше, ніж це роблять націоналізм чи соціалізм, громадянське суспільство – деякі його форми – цінує плюралізм, самообмеження і самоосмислення. Громадянське суспільство розуміють як місце соціальної дії, відносно автономної від держави”¹.

Серед російських дослідників теми громадянського суспільства слід виокремити О.С. Панаріна, Ю.М. Резника та В.С. Баруліна. О. Панарін² намагається окреслити не лише загальні обриси теорії громадянського суспільства, але й його специфічні риси в Росії, які дозволяють їй претендувати на участь у вирішенні долі не лише власної країни, але й людства. Ю.М. Резник намагається застосовувати у дослідженні громадянського суспільства системний підхід, а також зосереджує увагу на культурних аспектах його функціонування³. В.Барулін також пропонує власну методологію і термінологію у дослідженні цієї теми, звертаючись до понять соціальних суб’єктів та соціальних світів різного рівня⁴. Осмислити значущість цих розробок можна на основі врахування попередніх досліджень проблеми громадянського суспільства, які здійснювалися переважно закордонними теоретиками.

За кілька сот років своєї історії термін “громадянське суспільство” став полісемантичним: у багатьох країнах впродовж усіх епох йому було надано різних значень. Тому перед дослідниками постали завдання: 1) точніше окреслити нормативний зміст поняття “громадянське суспільство”, визначити, що воно являє собою як *ідеальний тип*; 2) визначити його “межі”, відокремивши від інших суспільних феноменів заради *операціоналізації поняття* та емпіричного дослідження явища; 3) вивчити *моделі громадянського суспільства* через з’ясування його спільних і відмінних рис у різних країнах. Виконанню цих завдань сприяє періодизація розвитку

ідеї і практики громадянського суспільства, прийнятним варіантом якої можна вважати три стадії, виокремлені професором Каліфорнійського університету Джеффри Александером й умовно названих ним “громадянським суспільством –I, –II, –III”⁵.

Застосувавши термін *societas civitas* (пізніше: *civil society* – цивільне суспільство) для означення нових суспільних порядків, що утверджувалися на їхніх очах, мислителі Нового часу започаткували властиве й нинішнім концепціям громадянського суспільства протиставлення суспільства і держави, їх трактування як певного типу *антиномію*, за допомогою якої суспільна система описується як поділена на дві взаємопов’язані та взаємозумовлені, проте відмінні і, в ідеалі, автономні сфери: політичну і громадську (соціальну, соціетальну). Життя в останній ґрунтується на ідеях індивідуальної свободи громадян та автономності громад, їхньому праві творити спілки та асоціації, захищати свої інтереси, запобігати або протистояти можливій сваволі державних посадовців.

Ранні концепції громадянського суспільства наголошували на економіці як його головній складовій частині. Адже саме тут індивіди проявляли себе незалежними суб’єктами суспільної діяльності і, покладаючись на механізми ринкової саморегуляції, прагнули якомога меншого втручання держави у свої справи. *Laissez faire, laissez passer!* Адама Сміта – таким було головне гасло раннього капіталізму, яке й досі використовується як заклик до невтручання держави в сферу бізнесу. Проте це не означало, що держава не відігравала жодної ролі в становленні громадянського суспільства. Її функції полягали в творенні та впровадженні в життя законів, що були втіленням загальної волі громадян, оберігали непорушність їхніх прав та свобод. У цьому полягає одна з найважливіших цінностей громадянського суспільства – *автономія і саморегуляція громадянами їх життя*.

У XVIII ст. поряд з економікою з’явилась інша автономна сфера суспільного життя: сфера громадянського неполітичного спілкування з власною громадською думкою. Усі справи, що вважались об’єктом, громадської зацікавленості, було визнано і сферою громадянської активності, в яку також не повинна втручатися держава. Приватне життя остаточно відокремилось від громадського (публічного), а публічна сфера поділилася на дві: політичну і громадську (сферу відкритості)⁶. З того часу існує переконання, що саме регульована економіка і громадська думка є тими двома

шляхами, якими суспільство може дійти до деякої єдності поза межами політичних структур. Саме вони зробили громадянське суспільство суспільством і допомогли подолати деструктивні тенденції та ризик його можливого розвалу. Таким чином, другою цінністю громадянського суспільства можна визначити *нетолерантність приватності і право на активне виявлення і захист приватних інтересів у публічній сфері*.

Окрім ствердження первинності й автономності громадянського суспільства стосовно держави, значна увага в цей період була приділена обґрунтуванню його моралі, етики та цивілізаційної ролі (слова цивільний і цивілізований – одного кореня). Адам Фергюссон, зокрема, чітко протиставив громадянське (цивільне) суспільство суспільствам диким і варварським, а головну ознаку цивілізованості вбачав у повільному, але невпинному усуненні насильства із взаємин між людьми⁷. Саме звідси бере початок тенденція етизації поняття “громадянське суспільство”, особливо в англійській соціальній філософії, наголошення на ролі в ньому моральності, вихованості, повсякденної та політичної культури. Третьою цінністю громадянського суспільства виступає, таким чином, *толерантність до іншої позиції та утвердження вищості соціальної різнорідності (плюралізму)*.

Нероздільність моралі і права як ще одну цінність громадянського суспільства, яка повинна втілюватись у принципах правової держави, що створює сприятливі умови для функціонування громадянського суспільства, обґрунтовували німецькі філософи Іммануїл Кант та Г.В.-Ф. Гегель. Боготворячи державу як втілення всезагальності, як “дійсність Розуму” і “ходу Бога в світі”, Гегель усе ж таки вважав ідеалом не будь-яку державу, а лише конституційну монархію. Він виступав за кодифікацію законів, публічність судочинства, створення суду присяжних, формулюючи тим самим важливі принципи правової держави, реалізація яких робила можливим функціонування громадянського суспільства. Його Гегель пов’язував зі системою егоїстичних потреб індивідів та з публічною сферою суспільного життя, яка певним чином узгоджувала і регулювала їх задоволення.

Елементами громадянського суспільства, за Гегелем, є система потреб; система правових установ, що здійснює судочинство; поліція та корпорації⁸. Кожний індивід прагне вдовольнити лише свої специфічні егоїстичні потреби й цілі, але зробити це повною мірою

він може лише у взаємодії з іншими людьми. Особливого значення Гегель надавав корпораціям (або громадянським спілкам), що об'єднують індивідів за родом діяльності і за здатністю до праці. Завдяки їх діяльності суперечності між індивідами згладжуються, а зв'язки між ними синтезуються в державі – “самоусвідомлюючій субстанції, розвиненій до органічної діяльності”⁹. Для позначення громадянського суспільства він вживає термін *bürgerliche Gesellschaft* – “бюргерське” (горожанське, міщанське) суспільство, зміст якого пізніше був зведений марксистами до буржуазного суспільства у класовому розумінні¹⁰.

Сучасні дослідники громадянського суспільства найбільше цінують у спадщині німецького філософа те, що він звернув увагу на складність та неоднозначність громадянського суспільства, вказав та притаманні йому суперечності і, в певному сенсі, був провісником концепції плюралізму. З іншого боку, його ідеї стають нині у пригоді тим, хто намагається окреслити нову модель громадянського суспільства, яка відповідала б умовам і потребам держави загального добробуту. Інститути такого суспільства, турбуючись покращанням добробуту громадян, мусили б бути задіяні у певних формах зв'язків з урядом, поєднуючи індивідуалістичні вартості з підходами, що притаманні м'яким формам корпоративізму.

Чи не найбільш актуальним для нашого часу з усіх творів цього періоду є книга французького дослідника Алексіса де Токвіля “Демократія в Америці”, що була написана у 1832 р. В ній уперше було показано тісний зв'язок (і в певному розумінні тотожність) громадянського суспільства та демократії. Токвіль започаткував соціокультурний підхід до розуміння громадянського суспільства, що акцентує увагу на моральному та соціопсихологічному впливові мережі громадських асоціацій, зайнятих вирішенням повсякденних “малих” справ.

Саме ці організації формують “місцеві й особисті свободи”, створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідаризму, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію наявності “пильного громадського ока”, що повсякчас слідкує за владою¹¹. Така інтерпретація видається найбільш плідною під час розгляду громадянського суспільства як “стратегії переходу” до демократії в посткомуністичних суспільствах, бо вона акцентує увагу не стільки на негативних функціях громадянського суспільства (бути противагою владі, служити

заборолом проти диктатури), скільки на позитивних (створювати громадянську культуру, формувати сприятливе для демократії соціальне середовище).

Отже, *громадянське суспільство-I, що формувалося від XVII і аж до першої половини XIX ст.*, на практиці було молодим буржуазним суспільством, що утверджувало ліберальні свободи, підкорялося закону, формувало громадську думку з проблем, які були визнані загально значимими. Людей у ньому єднали спільні інтереси. Захищати ці інтереси вони намагалися через створювані ними спілки та об'єднання, які функціонували автономно, під охороною закону. Ринок надавав цьому суспільству механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації. Разом з тим, ринок ніс і антигромадянські тенденції: надмірний індивідуалізм, різке соціальне розшарування, пауперизацію трудових класів, втрату ними почуття суспільності.

Ці негативні наслідки некерованого ринку, зокрема, слугували для вибору громадянським суспільством Німеччини на початку 30-х років XX століття на користь тоталітаризму, що змусило більш критично розглядати питання про нерозривність демократичної культури і громадянського суспільства.

По мірі усвідомлення цих проблем, зростання стурбованості ними, наростання суперечностей класових суспільств теорія громадянського суспільства-I, що акцентувала увагу на його позитивних, солідаристських аспектах, відходить у минуле. Натомість настає період *громадянського суспільства-II, який триває з середини XIX ст. і аж до другої половини XX ст.* Як елемент суспільної системи і як автономна щодо державних структур сфера публічного життя громадянське суспільство значною мірою зберігається (а в країнах так званого “другого “ешелону” цивілізації щойно починає утверджуватись). Але в багатьох країнах, де раніше була розроблена теорія громадянського суспільства, тепер змінюються його якісні параметри. Криза теорії громадянського суспільства-I якраз і пов'язана з викликом демократичним засадам громадянського суспільства та новими варіантами відповіді на ці виклики.

Суспільство, за висловом Дж. Кіна, “дичавіє”. На практиці це проявляється в загостренні класових суперечностей, у пануванні насильницьких методів розв'язання конфліктів, загалом – у “нецивілізованому” поводженні та незбалансованому впливі тих, кого ми нині назвали б “олігархами”. Стають популярними соціалістич-

ні концепції суспільного розвитку, серед них одна з найбільш радикальних – марксизм. К. Маркс і Ф. Енгельс та їх послідовники оголошують громадянські зв'язки і громадянське суспільство формою класових відносин, що була породжена капіталістичним способом виробництва і має загинути разом з ним¹². А в першій половині ХХ ст. у ряді країн громадянське суспільство взагалі на деякий час сходить зі сцени внаслідок гіпертрофії державних функцій “легітимного насильства” (фашизм і сталінізм). Не дивно, що концепція громадянського суспільства стає непопулярною.

Визначні українські вчені цього періоду М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяковський, М. Шаповал присвячують свої твори теорії громад, громадського життя і правової держави. Деякі з їхніх праць не втратили свого значення донині. Хоч у цілому їхній вплив кардинально не вплинув на дискурс громадянського суспільства, бо як і в інших державах, в Україні в той час його витісняв на узбіччя дискурс соціалізму, що заволодів умами європейців більш як на ціле століття. Соціалістами у певному сенсі (хоч і немарксистами) були названі українські вчені, окрім Б. Кістяковського. Соціалістична орієнтація зумовила деякі їх ілюзії у сприйнятті тогочасної дійсності, що призвели до політичних помилок у період національної революції 1917 – 1920 рр. Вона “романтизувала” їхнє уявлення про роль громад і громадського самоврядування в майбутньому.

Серед західноєвропейських теоретиків першої половини ХХ ст. всебічно досліджував феномен громадянського суспільства італійський марксист Антоніо Грамші. Робив він це з властивою марксистам політичною метою: позбутися поділу на громадянське суспільство і державу і побудувати так зване “регульоване суспільство”. Та після Другої світової війни, особливо з настанням III хвилі демократизації країн світу, твори Грамші послужили містком, що з'єднав майже розірвану традицію теорії і практики громадянського суспільства в західних країнах, а сам він став провісником наступного етапу в її розвитку – “громадянського суспільства-III”. Цей етап приніс відродження та осучаснення ідеї, впровадження її в життя нових країн і навіть континентів.

Саме прихильники марксизму актуалізували концепцію громадянського суспільства в післявоєнний час, скориставшись нею для критики “соціалістичного авторитаризму” в центрально-східноєвропейських країнах. “Для них знання Гегеля, молодого Марк-

са і Грамші було живим зв'язком з концепцією громадянського суспільства і дихотомією “держава – суспільство”, – зазначають Е. Арато та Дж. Коен. Проте самі вони завдяки протилежному до марксистського трактування цього фундаментального поняття незабаром перетворилися з “неомарксистів” на “пост марксистів”¹³. Найвідомішим серед цих дослідників був Юрген Габермас зі своєю теорією “публічної сфери” (“сфери відкритості”), що справила істотний вплив на подальшу інтерпретацію поняття.

З попереднього викладу зрозуміло, що громадянське суспільство – це, з одного боку, об'єктивно існуюча суспільна реальність, підсистема суспільства як цілого, яка розвивається в політичному просторі і часі, має свої стадії та географічно-територіальні різновиди. З іншого боку, – це теоретична абстракція, “ідеальний тип”, за допомогою якого намагаються розпізнати цю реальність і глибше осмислити суспільну систему під певним, специфічним для теорії громадянського суспільства кутом зору.

Отже, громадянське суспільство – це давня, але дуже актуальна теоретична концепція, котра усе ще “володіє значним аналітичним, нормативним і політичним потенціалом”. Причому тепер, як вважає Дж. Александер, вона прийшла в науку надовго. З крахом комунізму і кризою соціалістичних ідеологій центр ваги в дослідженні соціальних проблем перенесено з соціалізму на демократію. А в “арсеналі” демократичної теорії найбільш придатною для аналізу соціальних проблем є саме концепція громадянського суспільства.

Протягом останнього двадцятиліття дослідники громадянського суспільства досягнули успіху в наступному: було проаналізовано історичний шлях громадянського суспільства як суспільної реальності і як теоретичної концепції та окреслено певні типи громадянського суспільства, що вживаються як інструменти його аналізу (це створило передумови для визначення базових цінностей громадянського суспільства). Також було визначено зміст і напрям тих змін, що відбуваються в структурі та функціях громадянського суспільства в країнах Заходу, виявлена необхідність вироблення його нової теоретичної моделі (що проблематизувало тему демократичної сутності громадянського суспільства). Крім того, дослідники визначили місце громадянського суспільства серед структурних елементів суспільної системи, а також розробили методологію поєднання структурних і культурних підходів під час

його аналізу. І насамкінець, було проведено порівняльний аналіз конкуруючих з громадянським суспільством моделей соціально-політичної організації і взаємодії, соціокультурних і правових причин їх утвердження і зробили висновок, що плюралізм інтересів та їх організація (навіть незалежно від держави) не завжди дорівнюють громадянському суспільству, так само як наявність розмаїтих громадянсько-політичних організацій не обов'язково гарантує консолідацію демократії (на прикладі нацистської Німеччини).

Дискусії навкруг концепції громадянського суспільства, аж до заперечення його евристичної цінності, пов'язані з тим, що дослідники користуються різною методологією дослідження і акцентують, залежно від неї, різні сторони цього складного, багатоаспектного явища. Певні непорозуміння може викликати і недостатня поки що відмежованість теоретичної абстракції “громадянське суспільство”, що вживається науковцями як ідеальний тип (інструмент аналізу), від описових характеристик реально існуючих різновидів громадянських суспільств.

¹ Громадянське суспільство // Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник. – К.: Знання України, 2002. – С. 163.

² *Панарин А.С.* Философия политики. – М.: Новая школа, 1996; *Панарин А.С.* Россия в циклах мировой истории. – М.: Изд-во МГУ, 1999; *Панарин А.С.* Искушение глобализмом. – М.: Русский национальный фонд, 2000.

³ *Резник Ю.М.* Гражданское общество как феномен цивилизации. – М.: ВЛАДОС, 1998.

⁴ *Барулин В.С.* Основы социально-философской антропологии. – М.: ИКЦ “Академкнига”, 2002.

⁵ *Alexander J.* Civil society I, II, III; Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations // *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization.* – London etc: Sage, 1998.

⁶ Яким чином це відбувалося та яку роль сфера відкритості відіграла в подальшому розвитку суспільних відносин, докладно показано у працях Ю. Габермаса, передусім у згаданій його книзі “Структурні перетворення у сфері відкритості”.

⁷ *Fergusson A.* An Essay on the History of Civil Society. – Cambridge University Press, 1995.

⁸ *Гегель Г.* Основы философии права. – С.174.

⁹ Див.: История политических учений. – Ч. I. – М.: Высшая школа, 1973. – С. 261.

¹⁰ Див.: *Рябчук М.* Гримаси етатизму, або чому в нас нічого не виходить? // *Сучасність*. – 2000. – №12. – С. 54.

¹¹ *Токвіль А. де.* Про демократію в Америці. – С. 412–418.

¹² *Маркс К., Енгельс Ф.* Сочинения. Изд 2-е. – Т.3. – С. 34–37.

¹³ Див.: *Арато Э., Коген Дж.* Возрождение, упадок и реконструкция концепции гражданского общества // *Политическая мысль*. – 1996. – №1. – С. 25.